

Ленче ЈОВАНОВА
Музеј на град Скопје
jovanova.l@gmail.com

СВЕТИЛКИ ОД СКУПИ СО ПРЕТСТАВА НА ПЕРСОНИФИКАЦИЈА НА РИМСКАТА ПРОВИНЦИЈА АФРИКА*

Клучни зборови: Скупи, светилки, персонификација, римска провинција Африка

Апстракт: Во текстот е претставена група од 16 глинени светилки од археолошкиот локалитет Скупи, кои на дискот имаат релјефна претстава на женски портрет со шлем во форма на скалп од слон (*exuviae elephantis*), идентификувана како персонификација на римската провинција Африка. Направен е преглед на потеклото и процесот на оформување на стандардизираната иконографска слика на персонификацијата на римската провинција Африка, чии изведби се среќаваат во различни медиуми ширум Империјата од доцниот I век пр. н.е. до доцноантичкиот период. Типолошката класификација на светилките и анализата на сигнатурите овозможува да се утврди дека повеќето од нив биле произведени во северноафриканските, веројатно туниските работилници, од каде што биле донесени или увезени во Скупи.

Еден од најчестите археолошки наоди на локалитетите од римскиот период се светилките, што е условено од примарната човекова потреба од светлина. Светилките биле користени за осветлување на приватните и јавните градби, но често и при религиозните, сакралните и погребните обреди. На просторот од градската територија и некрополите на римската колонија Скупи (*Colonia Flavia Scupinorum*) се откриени голем број светилки од империјалниот период, кои припаѓаат на мноштво форми (типови), варијанти и подваријанти. Особено внимание привлекува широкиот дијапазон на декоративни мотиви со кои се украсени дисковите, рамената или држалките, како и разновидноста на сигнатурите на работилниците присутни на дното од светилките.

Од тие причини, повод за овој текстот е група светилки со идентичен декоративен мотив на дискот, поточно релјефна претстава на женски портрет со слоноски скалп на главата, идентификуван како персонификација на римската провинција Африка. Групата содржи 16 глинени светилки од римскиот империјален период, од кои повеќето (кат. бр. 1-10 и 12-15) се откриени во гробовите од југоисточната некропола на Скупи, а две на градската територија, поточно на просторот на театарот во Скупи (кат. бр. 11 и 16).¹

Иконографија на светилките

Сите светилки од групата имаат идентична претстава на дискот со фронтално поставена женска биста која на главата има шлем во форма на скалп од слон со бивни (издолжени секачи) во позиција на рогови и централно поставена сурла (*exuviae elephantis*). Лево од портретот се наоѓа уште една бивна од слон, што фигурата веројатно ја држи во левата рака. Кај поквалитетните примероци се распознава физиономијата на ликот: овално лице со крупни очи, правилен нос и полна уста. Косата е разделена со патец на средина, од каде што во форма на спирално извиткани локни кои го обрамуваат лицето од двете страни се спушта до рамената. Фризура со вака обликувани т.н. либиски локни или локни на Изида била популарна во Египет во текот на хеленистичкиот период, при што најчесто се јавува на портретите на владетелките од династијата на Птоломеите, а особено е популарна во времето на владеење на Клеопатра I.² При идентификацијата на портретите илустрирани на дискот од светилки од оваа колек-

¹ Јованова Л., 2017, 190-193, Т. VI/47-48; Јованова Л., 2019, 33-35, сл. 4. а-б.

² Maritz J. A., 2001, 109, note 16, 112, notes 27-29; Трејстер М.Ю., 2018, 19-20, notes 43, 50.

* Текстот е посветен на проф. д-р Иван Микулчиќ, зачетникот на лихнологијата во современа Македонија.

ција одлучувачки елементи се шлемот во форма скалп од слон (*exuviae elephantis*) и бивната лево од портретот, кои со голема сигурност ја одредуваат претставата како персонификација на римската провинција Африка.

Шлемот во форма на скалп од слон (*exuviae elephantis*) во ликовната уметност се јавува во хеленистичкиот период, а развојот и употребата на овој симбол/атрибут најдобро може да се следи преку претставите на монетите.³ Најраните прикази на *exuviae elephantis* се наоѓаат на монетите (тетрадрахмите) на Птоломеј I Сотер, ковани во 320-315 година пр. н.е. на чиј аверс е прикажан постхумен портрет на Александар Велики со скалп од слон.⁴ Овој манир продолжува и подоцна, поточно трае во период од доцниот IV до I век пр.н.е., така што претставите на *exuviae elephantis* стануваат редовна појава на монетите и делата од применетата уметност поврзани со владетелите од династиите на Птоломеите, Селевкидите и кралевите на Бактрија. Присуството на *exuviae elephantis* на главата од одреден портрет во хеленистичкиот период само по себе не значи дека тој треба да се препознае како персонификација на одредено место или географска област. Имено, студиозните анализи потврдуваат дека повеќето такви претстави илустрираат портрети на конкретни историски личности (владетели, владетелки), а не персонификации на географска област или место.⁵

Најстарите претстави на портрети со *exuviae elephantis* од римскиот период се јавуваат на аурите на Помпеј, кои се датирани различно во периодот од 81 до 61 година пр. н.е. Преовладува ставот дека таквите претстави на монетите од Помпеј илустрираат личности, а не место или територија и дека треба да се препознаат како оригинална римска творба создадена според хеленистички модел.⁶ Наспроти тоа се мислењата според кои Помпеј го презел постоечкиот домо-

роден симбол (*exuviae elephantis*), го адаптирал на вкусот на римската уметност и го употребил на своите монети како потврда на римската моќ и превласт над африканските територии.⁷ По смртта на Помпеј, римските управници на провинцијата Африка,⁸ како и владетелите на римските вазалски кралства Мавританија и Нумидија продолжиле со ковање монети, кои на реверсот имаат портрети со *exuviae elephantis* на главата, честопати дополнети со други атрибути, како: копје, плуг, житни класја, што симболизираат плодност или војна, карактеристики кои се поврзуваат со Африка како регион.⁹ Поради тоа, таквите прикази од римскиот доцнорепубликански период, поточно доцниот I век пр. н.е. се толкуват како персонификации на административен регион, во конкретниот случај провинцијата Африка и се сметаат за прототип при оформувањето на подоцнежната стандардизирана иконографија на персонификацијата на провинцијата.¹⁰

Во следниот период, поточно во времето на Август и Јулио-Клавдиевската династија не се коваат монети со претстави на персонификација на провинцијата Африка.¹¹ Наспроти тоа, тогаш,

⁷ Salcedo F., 1996, 132-138.

⁸ По смртта на Помпеј, *Q. Metellus Scipio*, кој имал титула на император на Африка и неговиот легат *M. Eppius* во 47-46 год. пр. н.е. издаваат постхумни ауреи на Помпеј на кои се наоѓа женска глава со слоновски скалп во придружба на плуг и житни класја, што индицира дека станува збор за претстава на персонификација на географската административна област Африка (Salcedo F., 1996, 73-74, nr. 5-7, *Lám.21.G*, H, E; Maritz J., 2001, 114, notes 36-37, Juhász L., 2014a, 61-62, 107-108, AFR II/1-2, 126-127, AFR III/1-2, AFR IV/1).

⁹ Salcedo F., 1996, 66-69, 73, nr. 3-4/*Lám.21.C*, F; Maritz J. A., 2001, 114-118; Maritz J. A., 2002, 66, notes 4-6; Juhász L., 2014a, 54-56, 37-38. *kép*.

¹⁰ Римјаните терминот Африка го употребувале во различни контексти: во поширока смисла за континентот Африка или во потесна смисла за регионот околу Картагина, а пред се за римската провинција која била формирана по победата над Картагина во 146 година пр. н. е., под името *Africa Proconsularis* или *Africa Vetus*. Провинцијата со тек на времето претрпела повеќе промени во однос на територијата и името: *Africa Nova*, *Africa Zeugitana*, *Africa Byzacena*, *Africa Tripolitana* (Salcedo F., 1996, 69-72; Maritz J. A., 2001, 110-111, со наведена литература).

¹¹ Maritz J. A., 2001, 118-119, note 57-62, на монетите од Нерон ковани во Александрија се јавува женски портрет со слоновски скалп, што се идентификува како персонификација на Александрија. Наспроти тоа, неговиот опонент *L. Clodius Macer* издава монети со претстави на провинција Африка (Salcedo F., 1996, 75, nr. 15/*Lám.21.I*, 144-145; Juhász L., 2014a, 57, 108: AFR-II/2, AFR-III/2).

³ За појавата, употребата и развојот на *exuviae elephantis*: Salcedo F., 1996, 123-130; Maritz J. A., 2001, 105-125; Maritz J. A., 2006, 106-108; Juhász L., 2014a, 53-57.

⁴ Maritz J. A., 2001, 105-106, notes 1-3; Salcedo F., 1996, 128-129; Juhász L., 2014a, 53-54, notes 280-283, *kép*. 36.

⁵ Salcedo F., 1996, 128-130, *Lám. 54B-D*; Maritz J. A., 2001, 106-112, со литература; Juhász L., 2014a, 53-54.

⁶ Се смета дека Помпеј преку ваквиот тип претстави со легенда "*magnus*" се стремел себеси да се поврзе со Александар Велики и неговите освојувања во Африка, да ги поврзе со сопствениот триумф во Африка. За употребата на *exuviae elephantis* на монетите на Помпеј подетално кај: Salcedo F., 1996, 73, nr. 2, *Lám.21.B*; Maritz J. A., 2001, 112-113, notes 30-33; Juhász L., 2014a, 61-62, 107, AFR-I.

претставите од типот „персонификација на провинцијата Африка“ почнуваат да се јавуваат во други медиуми (скулптури, релјефи, фрески, мозаици, скапоцени камења, разновидни утилитарни предмети). Притоа претставите од овој тип, освен во форма на биста или портрет, се јавуваат и како целосна фигура, која најчесто се прикажува поединечно, но честопати и како дел од поголема тематски поврзана група или композиција. Покрај тоа се случува промена на атрибутите, па копјето карактеристично за доцнорепубликанскиот период е заменето со егзотични животни (змија, скорпија, лав), житни класја, рог на изобилието или кошница со разновидни плодови, карактеристични за Африка и кои како такви во големи количини биле извезувани во Рим и регионот на Медитеранот.¹² Тој тренд продолжил и во следниот период, за да кулминира во времето на Хадријан, кога станува битен сегмент од неговата империјална пропагандна програма. Имено, Хадријан во рамки на државната пропагандна политика креира посебна нумизматичка програма со осмислен иконографски систем кој подразбирал претставување на римските провинции преку специфични, стандардизирани и лесно препознатливи персонификации во функција на пропагирање на римската експанзионистичка политика и достигнувањата на Империјата. На реверсите од неговите монетни изданија ковани во периодот од 134 до 138 година во рамките на сериите *Provincia*, *Adventus* и *Restitutor*, се јавуваат 25 персонификации на римски провинции и градови, што главно се поврзува со империјалните политики и тенденции на Хадријан за мир, просперитет и благосостојба на сите жители од Империјата.¹³ На спомнатите монетни серии од Хадријан, персонификацијата на провинцијата Африка добива препознатлив стандардизиран изглед на целосна женска фигура со *exuviae elephantis* на главата и карактеристични атрибути во рацете и покрај носете, а идентификацијата е непогрешлива поради присуството на легенда со нејзиното име.¹⁴ На реверсите од монетите на Хадријан, персонификациите на градот Александрија и провинцијата Мавретанија исто така имаат слоновски скалп на

¹² Maritz J. A., 2001, 118-119, notes 58-62; Maritz J. A., 2002, 66-67.

¹³ Salcedo F., 1996, 57-59; Maritz J. A., 2001, 119-122, note 67-69; Maritz J. A., 2002, 67-68; Maritz J. A., 2006, 106, note 14; Juhász L., 2014a, 79-85, 92-94.

¹⁴ RIC II, 374: nr. 298-299, 376: nr. 315-316/PL. XIII.263, 377: nr. 322-323, 446: nr. 840-942, 451: nr. 872-875, 463: nr. 840-842; Salcedo F., 1996, 75-76, nr. 17-20/Lám.21.I, H, K, J; Maritz J. A., 2001, 120-123, notes 68-69; Maritz J. A., 2002, 67; Juhász L., 2014a, 131, AFR-V/1-2, 140, AFR-IX/1.

главите, но се разликуваат од персонификациите на Африка според легендите и другите атрибути.¹⁵ Хадријановите типови на монети на чии реверси се наоѓаат персонификации на римските провинции биле инспирација за слични серии во времето на Антонините, што на некој начин симболично значело продолжување на истите империјални политики. Во тој контекст Антониј Пиј и Комод коваат медалјони со претстави на римската провинцијата Африка.¹⁶ Септимиј Север продолжува со издавање монети со персонификација на провинцијата Африка на реверсот, што се поврзува со неговата посета на татковината во 206 година.¹⁷ Генерално се смета дека монетите од овој тип, кои се издаваат во текот на II и III век треба да се поврзат со империјалната политика чии интереси биле свртени кон Африка или со посетите на императорите на тој регион. По прекин од речиси цел век, императорите од првата и втората тетрархија (Диоклетијан, Максимијан Херкулиј, Галериј, Констанциј I Хлор, Север II, Максимин Даја, Константин I и Максенциј), повторно издаваат монети од типот „провинција Африка“ на реверсот.¹⁸ Последните монети од овој тип се коваат во периодот 308-311 година од Домитиј Александар (*Domitius Alexander*), познат како узурпатор на Африка.¹⁹

Персонификациите на одредени места, градови, географски или административни области биле вообичаена појава во римската уметност. Тие најчесто биле претставувани преку некоја алегориска фигура, епонимни херои, фигурите на *Tyche* или *Fortuna*, или пак божество/гениј заштитник на одредено место или град.²⁰ Манирот на персонификација на провинциите бил особено омилен ликовен израз во рамките на римската уметност и бил нераскинливо поврзан со империјалната освојувачката политика и пропаганда. Персонификациите на провинциите биле

¹⁵ Maritz J. A., 2001, 121, notes 70-71.

¹⁶ RIC III (*Antoninus Pius*) 104: nr. 574-576, 106: nr. 592, 107: nr. 596; RIC III (*Commodus*) 396: nr. 259/Pl. XV.313, 439: nr. 641; Salcedo F., 1996, 76, nr. 21-26/Lám.21.O, N, R; Maritz J. A., 2001, 122-123, notes 75-76; Juhász L., 2014a, 132; AFR-V/3-4, 140; AFR-IX/2.

¹⁷ RIC IV/1 (*Severus*) 118: nr. 207, 207a, 123: nr. 253-254, Pl. VII/7, 183-184: nr. 668, 676/Pl.IX.20, nr. 680; Salcedo F., 1996, 77, nr. 27-30/Lám.21.P-Q; Maritz J. A., 2001, 123-124, notes 78-79; Juhász L., 2014a, 137, AFR-VII/7.

¹⁸ RIC VI 411-412, 422-426: nr. 1-2b, 10-16b, 17-26, 432: nr. 52-58, Pl. 8; Salcedo F., 1996, 77-78, nr. 32-34, 36/Lám.21.S; Maritz J. A., 2001, 124-125, notes 80; Juhász L., 2014a, 133, AFR-V/5-6, 145, AFR-IX/4.

¹⁹ RIC VI 433: nr. 64; Salcedo F., 1996, 78, nr. 35.

²⁰ Salcedo F., 1996, 26-31; Maritz J. A., 2006, 107.

прикажувани исклучиво во женски облик, од причина што терминот „*provincia, ae*“ е од женски род, а претставувањето било возможно само по формирањето на провинцијата. Овие претстави како дел од официјалната уметност рефлектирале непроценливи информации за односите на централната со провинциската власт, како и улогата и значењето на одредена провинцијата во рамките на државната политика во определен период. Персонафикациите на римските провинции претставувале алегориска, кодифицирана слика која ги симболизира сите природни и материјални богатства според кои одредена провинција била препознатлива во тогашниот римски свет. Оттука, стандардизираниите ликовни претстави на персонафикацијата на римската провинција Африка имаат изглед на портрет или целосна, најчесто исправена, женска фигура, облечена во долг хитон и химатион, со скалп од слон на главата (*exuviae elephantis*) и со карактеристични атрибути во рацете (бивни од слон, копје, *vexillum*/римско воено знаме, плуг, житни класја, рог на изобилие) или покрај нозете (лав, скорпија, змија, кошница со плодови специфични за африканското поднебје).²¹ Идентификација на овој тип претстави како персонафикација на провинцијата Африка е широко прифатена во науката, при што се евидентирани околу 150 споменици (артефакти) од типот „провинција Африка“ изведени во различни медиуми (монети, скулптури, теракоти, фрески, мозаици, геми, камеи, метални декоративни предмети, тореутски производи, светилки и тн.), кои се среќаваат ширум Империјата од доцниот I век пр.н.е. се до доцноантичкиот период. Претставите од типот „провинција Африка“ се меѓу најбројните персонафикации на римските провинции, а главна причина е присуството на *exuviae elephantis*, што дозволува прилично точна идентификација. Сепак, потребна е внимателност при идентификацијата на женските портрети или фигури со *exuviae elephantis* кои најчесто некритички се определуваат како персонафикации на провинцијата Африка или како „Божица Африка“, без анализа на останатите атрибути, легенди и иконографски карактеристики, доколку ги има.²² Имено, не секогаш персонафикациите со *exuviae elephantis* ја илустрираат провинцијата Африка, што се потврдува во случаите кога претставата е придружена со легенда за Александрија или Мавретанија. Непогрешливо може да се идентификуваат единствено претставите со соодветна легенда и спомениците каде персонафикацијата

на провинцијата Африка е надополнета со повеќе карактеристични атрибути или пак се јавува во склоп на тематска група/композиција со персонафикациите на други провинции.²³

Наспроти преовладувачкото мислење дека во ваквите ликовни прикази треба да се препознае персонафикација на римската провинција Африка, постојат тенденции тие да се толкуваат како илустрации на локално романизирано божество т.н. „Божица Африка/*Dea Africa*“ или „Гениј на Африка/*Genius terrae Africae*“ како синоним за *Dea Africa*.²⁴ Античките автори не спомнуваат божества или гении со такви имиња, а референци со таква терминологија не се среќаваат во релевантните дела посветени на римската религија туку единствено во делата на некои современи истражувачи. Појдовна точка во таквите тврдења е една забелешка кај Плиниј Постариот,²⁵ како и еден запис на Плиниј Помладиот,²⁶ иако кај нив термините „*Dea Africa*“ или „*Genius Africae*“ не се употребени. Постојењето и почитувањето на т.н. „Божица Африка/*Dea Africa*“, како предмет на приватен и јавен култ се докажува и преку епиграфски и археолошки сведоштва. Иако не постојат епиграфски сведоштва со експлицитна употреба на терминот *Dea Africa*, како докази се посочуваат вотивни натписи каде што се спомнуваат божествата: *Dea Maura* (Божица на Мавретанците)²⁷ и *Dea Patria* (Божица на татковината) што не е идентично со *Dea Africa*.²⁸ Слични обиди има при толкувањето на кратенката „*GTA*“ која се

²³ Види заб. 39 и 43.

²⁴ Le Glay M., 1964, 374-382; Le Glay M., 1966, 1233-1239; Le Glay M., 2006, 85-86.

²⁵ Pliny NH 28.5.24: *in Africa nemo destinat aliquid nisi praefatus Africam* = никој во Африка не прави нешто без да се повика на Африка.

²⁶ Plin. Minor. Epist. 7.27.2-3, во записот на Плиниј Помладиот се спомнува сонот на Куртиј Руф, во кој му се јавува Африка за да му соопшти пророштво во врска со неговата кариера и смрт; Истото пророштвото го пренесува и Тацит (*Tacitus. Ann. 11.21*).

²⁷ Maritz J. A., 2000, 88-99; Maritz J. A., 2006, 102-103; Hamdoune C., 2008, 153-154, notes 34-35.

²⁸ Le Glay M., 1964, 374-382; Le Glay M., 2006, 76-77; Hamdoune C., 2008, 155-161, figs.2-4; Maritz J. A., 2000, 81-99; Maritz J. A., 2006, 102-108, авторот смета дека посветите кон *Dea Patria/Dii Patrii* најдени на територијата од римската провинција *Africa Proconsularis* не се однесуваат на локални африкански божества, туку дека се посветени на татковинските божества од страна на дојденци кои времено престојувале во оваа провинција, односно се наоѓале надвор од својата татковина. Таквата практика била вообичаена, на што упатуваат мноштво посвети на *Dii Patrii* (татковински божества) на просторот од целото Римско Царство.

²¹ Salcedo F., 1996, 143-154; Maritz J. A., 2002, 67-68, notes 12-13; Maritz J. A., 2006, 108.

²² Maritz J. A., 2006, 107, notes 23-24.

јавува покрај приказот на женска фигура/божест-во со лавовска глава на монетите на *Q. Metellus Caecilius Scipio*, ковани во 46 пр. н.е., Кратенката „*GTA*“ најчесто хипотетички се интерпретира како: „*genius terrae Africae* = гениј/заштитник на земјата Африка“, а поретко како: *genius totius Africae*; *genius tutelaris Africae*; *genius Tanit Africae*“, при што се изедначува со терминот „*Dea Africa*“.²⁹

Покрај епиграфските, не постојат ниту сосема сигурни археолошки докази за почитување на „Божница Африка“ како објект на приватен или јавен култ. Постојењето и почитувањето на култот кон „*Dea Africa*“ се поткрепува со многубројните прикази на женски фигури или бисти со слоновски скалп (*exuviae elephantis*) на главата, изведени во различни медиуми, кои од повеќето истражувачи на оваа проблематика се толкуваат како персонификации на провинцијата Африка.³⁰ Студиозните анализи упатуваат дека многу малку од спомениците (артефактите) со претстави од типот Африка имаат елементи на божества или пак се откриени во контекст и околности кои налагаат таква идентификација. Во таа група припаѓаат неколку скулптури/бисти и релјефи изведени во природна големина,³¹ бронзени статуети за кои има индикации дека биле дел од домашни ларариуми во функција на објекти од приватен култ,³² ретки теракоти откриени во фунерарен контекст,³³ како и наоди кои потекнуваат од внатрешноста или блиското опкружување на неколку светилишта и храмови во Тимгад, Ламбеза и Волубилис. Во таа насока особено се индикативни следните примери: еден глинен медалјон од III-IV век најден во близина на Капитолиумот во

Тимгад, на кој е претставена цела женска фигура со слоновски скалп на главата, која во десната рака држи *vexillum* со легенда *Afr(ica)*, а лево во полето се наоѓа легендата: *EX/OF/ICINA/TAM/VGAD/ENS/(I)VM*,³⁴ мермерен кратер со престава на божица во сцена на жртвување со *vexillum* во десната рака и лав покрај нозете, која е идентификувана со „*Dea Africa*“, што не е сосема сигурно поради оштетеност на главата и отсуство на *exuviae elephantis*.³⁵ Кратерот е најден на просторот од фригидариумот на јужните терми во Тимгад, кои пак се поврзани со светилиштето *Aqua Septimiana Felix* од времето на Северите, каде што се најдени неколку вотивни споменици посветени на: *dae patriae suae, at deam patriam* и *genius patriae suae*, датирани во времето на Каракала. Се смета дека една од трите цели на светилиштето била посветена на *Dea patria*, која се изедначува со *Dea Africa*,³⁶ мермерна глава од II век, идентификувана како Африка, пронајдена покрај статуа на Изида, кои пак се откриени во близина на две соседни светилишта во околината на Капитолиумот во Ламбеза, каде што се смета дека биле заедно почитувани двете божества (Изида и Африка),³⁷ фрагмент од архитектонска пластика и делови од вотивни споменици од II-III век од светилиште на империјалниот култ во Волубилис.³⁸ Во групата предмети со божествени асоциации се вбројуваат: сребрената Боскореле патера со претстава на женска биста со *exuviae elephantis* на главата и повеќе други атрибути својствени за провинцијата Африка, но и други провинции,³⁹ дел од релјеф, секундарно вграден во градба од XVII век подигната во чест на Сципион Африканецот, за кој се претпоставува дека примарно бил дел од Хадрианеумот во Рим, како дел од серијата „луѓе и провинции“.⁴⁰

²⁹ Salcedo F., 1996, 103-104; Maritz J. A., 2006, 104-106, со наведена литература.

³⁰ Salcedo F., 1996, 73-122, авторот каталогизира 136 споменици (артефакти) од типот персонификации на провинцијата Африка; Maritz J. A., 2006, 102-116, со наведена литература.; Juhász L., 2014a, 107-147, авторот евидентира 150 споменици/артефакти од типот персонификации на Африка, кои датираат од хеленистичкиот до доцноантичкиот период.

³¹ Le Glay M., 1966, 1233-1239; Salcedo F., 1996, 94-100, nr. 101-112/ Lám.33-38; Maritz J. A., 2006, 108-110, notes 28-39; Hamdoune C., 2008, 153-154; Juhász L., 2014a, 111-114/AFR-II/35-44, 125/AFR-II/83, 128/AFR-IV/9.

³² Le Glay M., 1966, 1233-1239; Salcedo F., 1996, 86, nr. 84-85/Lám.29.A-B; Maritz J. A., 2006, 110, notes 40-47; Juhász L., 2014a, 138-139, AFR-VIII/3-4, 142-143/AFR-X/2-5.

³³ Le Glay M., 1966, 1234-1235, figs. 3-4; Salcedo F., 1996, 82, nr. 68-70/Lám.23.I, G, H; Maritz J. A., 2006, 111, notes 48-50; Juhász L., 2014a, 114/AFR-II/45-46, 141/AFR-X/1.

³⁴ Le Glay M., 1964, 378-381; Le Glay 1991, 76; Maritz J. A., 2006, 117-118, note 96; Salcedo F., 1996, 83, nr. 71; Juhász L., 2014a, 143/AFR-IX/1.

³⁵ Le Glay M., 1964, 374-378, Pl. XV-XVIII; Le Glay M., 1966, 1239; Le Glay M., 1991, 76, tav. II; Salcedo F., 1996, 114, nr. 134/Lám. 47-49; Maritz J. A., 2006, 110, note 39; Juhász L., 2014a, 144/AFR-IX/3; Hamdoune C., 2008, 159, fig.6.

³⁶ Le Glay M., 1964, 374-382; Le Glay M., 1991, 71-78; Le Glay M., 2006, 85-86; Hamdoune C., 2008, 155-156, notes 46-51, figs. 2-4; Maritz J. A., 2006, 103-104.

³⁷ Le Glay M., 1966, 1236, fig. 5; Maritz J. A., 2006, 110, note 38, 118, note 97; Salcedo 1996, 95, nr. 105/Lám.34.A; Juhász L., 2014a, 112, AFR-II/40.

³⁸ Maritz J. A., 2006, 118, note 98, оваа претстава првично била идентификувана како Изида; Salcedo 1996, 99, nr. 115; Hamdoune C., 2008, 154-155, notes 36-43, fig. 1.

³⁹ Претставата на Боскореле патерата се идентификува различно, а најчесто како: Египет, Александрија,

Повеќето од останатите артефакти, особено украсните метални предмети (апликации за мебел, тореутски производи, брави) имаат главно декоративна улога и се идентификуваат како персонификација на провинцијата Африка (Александрија или Мавретанија?).⁴¹ Во однос на претставите од типот Африка изведени во скапоцени камења (геми и камеи) и стаклена паста, единствено на примероците од типот Јанус, каде „Африка“ е во комбинација со друго божество, може да им се припише култна намена.⁴² Во случаите кога овој вид претстави се изведени во мозаик или фрески, тие главно се идентификуваат како персонификации, особено кога се дел од тематски групи или композиции со персонификации на други провинции.⁴³ Светилките со претстави од типот провинција Африка, поради широката распространетост припаѓаат на истата категорија како монетите и скапоцените камења, односно медиуми кои се користеле за презентирање на царската пропаганда и политика.⁴⁴

Африка, Клеопатра VII, Клеопатра Селена или Изида (Salcedo F., 1996, 90-92, nr. 99/Lám.32.A-D; Maritz J. A., 2006, 112, note 60, Juhász L., 2014a, 87-88/44. Kép).

⁴⁰ Salcedo F., 1996, 96, nr. 108/Lám.36.B; Maritz J. A., 2006, 118, note 99.

⁴¹ Salcedo F., 84-90, nr.73-83, 86-98/Láms. 25-31; Maritz J. A., 2006, 110-111, notes 41-46; Juhász L., 2014a, 115-125, AFR-II/47-78, 84, 129/AFR-IV/8, 135-137/AFR-VII/1-3, 5.

⁴² Maritz J. A., 2006, 115-117, notes 75-91; Juhász L., 2014a, 134-135/AFR-VI/1-4.

⁴³ Maritz J. A., 2000, 96-97; Maritz J. A., 2001, 118-119, Maritz J. A., 2002, 66-67, 8-11; Maritz J. A., 2006, 113-114, notes 67-73; Salcedo F., 1996, 108-109, nr. 120-125/Láms.42.A-C; Juhász L., 2014a, 124-125/AFR-II/79-82, 129/AFR-IV/6-7. Во оваа група се вбројуваат претставите изведени на неколку мозаици и фрески: мозаикот од Остија од I век со прикази на персонификации на провинциите Шпанија, Сицилија, Африка и Египет; мозаикот од Ел Џем од III век, каде централно е претставена Рома опкружена со провинциите: Африка, Египет, Азија, Шпанија и Сицилија. како и неколку фрески од Помпеји, каде што провинција Африка е прикажана во друштво со провинцијата Шпанија. На категоријата предмети со тематски композиции припаѓаат неколку предмети каде што Африка е претставена во улога на заробена или поразена жена, што несомнено го исклучува култниот аспект на приказот. Такви се артефактите: чашата Боскореале, релјефот *Belleti*, релјефот од *Rapidum* и релјефите изведени на два саркофази од Рим (Maritz J. A., 2006, 111-112, notes 58-63; Salcedo F., 1996, 97, nr. 113-114, 118, Láms.39.A-B, 40.A-B, D; Juhász L., 2014a, 125/AFR-II/84, 130/AFR-IV/10-11, 134/AFR-V/8).

⁴⁴ Salcedo F., 1996, 81-82, nr. 58-67/Lám.23.A-C; Maritz J. A., 2006, 114, note 74; Juhász L., 2014a, 126, AFR-II/85, 136, AFR-VII/4, 138, AFR-VIII/2; Речиси

Недостигот од експлицитни епиграфски и археолошки докази за почитување на локална божица со име *Dea Africa*, како објект на приватен и јавен култ, оди во прилог на тврдењата дека многубројните ликовни прикази на женски бисти или фигури со слоновски скалп, со ретки исклучоци, треба да се идентификуваат како персонификации на провинцијата Африка или евентуално Мавретанија и градот Александрија доколку се проследени со соодветни легенди.

Типологија на светилките со претстави на персонификација на провинцијата Африка

Сите светилки од оваа група припаѓаат на типот кружни светилки со рамно всечен корен на клунот (*Loeschcke VIII/L1=Broneer XXV Bussière D II 1=Deneauve VII*). Основните карактеристики на типот се: кружно тело, широко рамо, одвоено со два жлеба од длабоко втиснатиот диск, на кој обично се наоѓа релјефна претстава (едноставни, најчесто поединечни мотиви). Кај раните примероци рамото е неукрасено, а подоцнежните се декорирани со оволо мотив (*eirstab*) или втиснати геометриски мотиви, додека најдоцните може да имаат и релјефни флорални претстави. Клуноот е краток со полукружно чело и рамно всечен корен, кој може да завршува со една напречно поставена црта со или без крукчиња на краевите. Држалките ако ги има се вертикално поставени, наребрени од горната страна и странично продупени. Дното е рамно, понекогаш со печат од работилницата. Типот се вбројува во групата широко распространети светилки, чија појава и продукција се поврзува за Средноиталскиот Регион во првата половина на I век. Во текот на I век, освен во италските, почнува да се копира во провинциските работилници во целото Царство, иако главно се преферира во центрите од медитеранскиот културен круг. Еволуцијата на типот се следи од I до III век, при што основната форма трпи промени во обликувањето, квалитетот на изработка и начинот на украсување. Се издвојуваат неколку варијанти во рамките на типот, во зависност од формата и длабочината на всеченост на коренот на клунот во телото на светилката (*Loeschcke VIII/L1, L2, R*).⁴⁵

сите музеи во Северна Африка поседуваат многубројни примероци на светилки со претстави од типот Африка (*Deneauve 1969, cat. no. 727-728/Pl. LXIX, 908/LXXXIII*).

⁴⁵ Loeschcke S., 1919, 237-243, type VIII/L1, L2, R, Abb7, Taf.III, XVI, XVII. Според класификацијата на S. Loeschcke, која ја прифаќаат и подоцнежните истражувачи, само со дополнувања на нови варијанти, светилките со таа форма се определени во неговиот тип VIII со неколку варијанти, зависно од формата и начинот

Светилките со таа форма се меѓу најмногубројните во Скупи и воопшто во современа Македонија.⁴⁶ Поквалитетните примероци најчесто се увоз од италските работилници или од некои од поголемите медитерански провинциски центри. Наспроти тоа, за голем број светилки, според квалитетот, фактурата и премачкувањето, може да се претпостави дека имаат локална продукција, а како можни центри се посочуваат Стоби, Скупи, Исар Марвинци и Демир Капија.⁴⁷ Големата бројност на светилки од овој тип откриени во населбинските слоеви, гробовите на северозападната и југоисточната некропола, сугерира дека една од локалните работилници веројатно била лоцирана во Скупи.⁴⁸

Повеќето светилки од групата според технологијата на изработка, фактурата, печењето, бојата на глината и премазот, како и квалитетот на декорацијата на дискот, може да се определат како увоз (кат. бр. 1-11), додека помал број (кат. бр. 12-16) веројатно се продукти од локалните, скупски работилници, или тие од блиското опкружување. Ваквата определба е поткрепена со присуството, изгледот и квалитетот на отпечатокот од сигнатурите на работилниците на дното од светилките,

на кој клунот е одвоен од телото (L1-линијата на одвојување е поставена длабоко во телото; L2-линијата го одвојува само клунот; R-клучот завршува рамно на линијата на дискот; K-коренот на клунот завршува кружно; H-коренот на клунот има срцевидна форма); Светилките со рамно всечен клун се означена како варијанти L1, L2 и R; Bronceer O., 1930, 83–87, type XXV, nos 505–525, Pl.X; Ivanyi D., 1935, 12–13, typus VII, Taf. XXVI–XXVIII; Goldman H., Jones F. F., 1950, 95, groupe XVI, Pl.187–211; Menzel H., 1954, 49–57, nos 268–326/schnitt L1, L2, R, Abb. 44–46; Perlzweig J., 1961, 12, 17–23, kat. 122–144, 160–202, Pls. 5–7; Szentléleky T., 1969, 95–104, type II, nos 138–167; Deneauve J., 1969, tip VII A–D, nos 697–907; Vikić-Belančić B., 1971, 113–115, kat. br. 184–209, T.XII, XIII, XXII, XXIII; Кузманов Г., 1992b, 21–28, тип XXI, var. 1–3, кат. 85–139.

⁴⁶ Јакимовски А., 2012, 149–175, тип XXXII, кат. бр. 259–358, авторот класифицира 100 примероци од овој тип од просторот на современа Македонија, од кои најголем број потекнуваат од поголемите градски центри како Скупи, Стоби и Исар Марвинци, каде што претпоставува постоење на локална продукција.

⁴⁷ Јакимовски А., 2012, 150.

⁴⁸ Микулчиќ И., 1975, 132–135, T.III/110, 132, 138, авторот, светилките со ваква форма ги класифицира во посебна група, означена како група III: рани италски релјефни светилки; Јованова Л. - Михаилова Д., 1999, 229–231; Јакимовски А., 2012, 149–175, тип XXXII, кат. бр. 259–266, 268–269, 273–276, 278, 282–283, 286, 290–291, 293–296, 300–302, 306, 308–309, 315, 328, 344, 352–355; Јованова Л., 2017, 190–193, T.VI/47–51; Јованова Л. – Ончевска Тодоровска М., 2018, 323–325.

кои со сигурност укажуваат каде и кога биле произведени светилките.

Најголем број од светилките, поточно шест од нив (кат. бр. 1–6), на дното имаат варијанти од иста сигнатура: *IVNIALEXI*, (*I*)*VNIALEXI*, *IVNIALE*, *CIVNALE*, препознатлива како ознака на работилницата на *Caius Iunius Alexius*, која била активна во регионот на Северна Африка во периодот од 120 до 180 година. Точната локација на работилницата не е утврдена, но се смета дека се наоѓала во провинцијата *Africa Proconsularis*, поточно подрачјето на Тунис, каде што нејзините производи се најбројни и се среќаваат на голем број наоѓалишта. Освен во Северна Африка, производите од оваа работилница се честа појавата на Сардинија, но ретко се среќаваат во Рим и северните делови на Италија. Можно е нејзини разграноци, речиси синхроно, да функционираше и во Јужна Италија, Јужна Франција и Мароко. Сигнатурата на работилницата на *Caius Iunius Alexius* се јавува во повеќе варијанти (кратенки): *CIVNALE*, *CIVNALEX*, *CIVNALEXI*, *IVNIALEXI*.⁴⁹

На дното од светилката со кат. бр. 7 е втисната сигнатурата *IVNIDRACO*, карактеристична за работилницата на *Caius Iunius Draco*, која како и работилницата на *Caius Iunius Alexius* продуцирала на подрачјето на Северна Африка во периодот од 120 до 200 година. Освен светилката со кат. бр. 7 и светилката со кат. бр. 8 има плитко втиснат и недоволно читлив печат на кој се распознаваат буквите: „(...)DRA(..)“ што упатува дека веројатно била произведена во работилницата на *Caius Iunius Draco* или некој нејзин разгранок. Светилките произведени во работилницата на *Caius Iunius Draco* биле означувани со различни варијанти (кратенки) од името на работилницата: *CIVNDRAC*, *IVNDRACO*, *IVNIDRACO*. Покрај големата сличност во однос на квалитетот, формите и декорациите со производите од работилницата на *Caius Iunius Alexius*, светилките на *Caius Iunius Draco* имаат и речиси идентичен опсег на дистрибуција, при што најбројни се на подрачјето на Северна Африка, особено Тунис, а честа појава се и во Рим, јужна Италија и Сардинија. Од тие причини, како и поради присуството на истото гентилно име *Iunius* во името на двете работилници, се смета дека всушност се работи за две официни на иста работилница кои биле управувани од членови или ослободеници на исто семејство.⁵⁰

⁴⁹ Carton L., 1916, 24; Bonnet J., 1988, 89–96; Djuric S., 1995, 52/C–142; Bussière J., 2000, 144, 222; Rivet L., 2003, 28–29.

⁵⁰ Carton L., 1916, 24–25; Bonnet J., 1988, 97–107; Djuric S., 1995, 47, C–129, 51, C–143; Bussière J., 2000, 144–223; Rivet L., 2003, 28–29; Lund J., 2012, 230, notes 13–22.

Освен светилките произведени во работилниците или разграноците на работилниците на *Caius Iunius Alexius* и *Caius Iunius Draco*, на светилката со кат. бр. 9 се јавува сигнатурата: *NOVVS*, карактеристична за работилницата на *Marcus Novius Iustus*. Производите на работилницата на *Marcus Novius Iustus* биле означени со повеќе варијанти (кратенки) од истата ознака: *MNOVIVSTI*, *NOVVS*, *MNOVIVSI*, *MNOVIV*, *MNVIVST*, *MNOVIVST*. Како и претходните две, работилницата на *Marcus Novius Iustus* била активна на подрачјето на Северна Африка во периодот од 120 до 180 година. Производите од оваа северноафриканска работилница, чие седиште не е точно утврдено, се особено честа појава во регионот на Тунис, а многубројни примероци се среќаваат на Сардинија, Сицилија и Кампанија, наспроти Рим каде што се јавуваат поретко.⁵¹

Во групата на поквалитетни примероци се вбројуваат и светилките со кат. бр. 10 и 11, кои според профилацијата на рамото, формата на клунот и декорацијата би требало да се увезени или донесени во Скупи, но работилниците каде што биле произведени не можат да се утврдат, бидејќи светилката со кат. бр. 10 нема дно, а сигнатурата на светилката со кат. бр. 11 е нечитлива.

Оттука, со голема сигурност можеме да тврдиме дека повеќето светилки (кат. бр. 1-11) од групата се импорт од северноафриканските работилници, додека останатите веројатно се копии произведени во локалните, скупски работилници или некој друг, близок провинциски центар (кат. бр. 12-16). Интересно е што светилките од северноафриканските работилници, особено тие на *Caius Iunius Alexius* и *Caius Iunius Draco* се доста застапени во Скупи, при што сите припаѓаат на истиот тип (*Loeschche VIII/L1=Bussière D II/1=Deneauve VII*), како и светилките со претстави на провинцијата Африка.⁵² Во иднина би тре-

⁵¹ Carton L., 1916, 25-26; Bonnet J., 1988, 123-127; Djuric S., 1995, 47, C-129, 51, C-144.

⁵² Микулчиќ И., 1975, 132-135, Т. III-IV/100а и 119, светилката од гроб 119 има печат: *MALEXI*, додека светилката од гроб 100а има печат *DRACO*; Јованова 2015, 114-115, сл. 10-11, на дното од светилката од гроб Г1-04 е втиснат печат: *IVNDRAC=Iun(ius) Draco(o)*; Јованова Л., 2017, 190-193, Т. IV/49, notes 89-90; на просторот од театарот е најдена светилка со печат: *NALEXI= [Iu]n(ius) Alexi(us)*; Јакимовски А., 2012, 154, кат. бр. 275/*DRACO=Микулчиќ И.*, 1975, Т. III/100а, кат. бр. 274/*MALEXI=Микулчиќ И.*, 1975, Т. IV/119, кат. бр. 301/*IVNIALEXI*; Освен во Скупи, светилки од северноафриканските работилници се најдени и на други наоѓалишта во Македонија. Од Хераклеја потекнува светилка со претстава на провинцијата Африка, која на дното има печат: *IVNIDRACO=Iuni(us) Draco* (Манева Е.,

бало да се посвети повеќе внимание на оваа појава, чие објаснување е можно само со комплексна студија посветена на типологијата, иконографијата и сигнатурите на сите светилки од Скупи.

Присуството и улогата на светилките со претстава на персонификација на Африка во Скупи

Две од светилките од оваа колекција (кат. бр. 11 и 16) се најдени на просторот од градската територија, поточно театарот во Скупи, додека останатите 14 светилки (кат. бр. 1-10, 12-15) потекнуваат од гробовите на Југоисточната некропола. Од тие причини во оваа пригода поголемо внимание е посветено на значењето и улогата на светилките од овој вид во погребните обреди. Сите светилки се откриени во гробови со кремација (обични или етажни јами со запечени сидови), што е доминантен начин на погребување во Скупи во текот на империјалниот период од I до доцниот III век.⁵³ Во поглед на половата и старосната припадност на покојните во чии гробови се откриени светилките од типот провинција Африка не може да се каже ништо поконкретно бидејќи остеолошки останки не дозволуваат определба на овие карактеристики.⁵⁴ Гробните дарови кои се најдени заедно со светилките од типот Африка (грнчарија, стаклени садови, монети, накит) припаѓаат на стандардниот репертоар вообичаен за поголемиот број од гробовите на скупските некрополи во периодот од I до доцниот III век. Оттука, начинот на погребување, половата припадност и гробните дарови не може да бидат искористени како сигурни показатели за потеклото, социјалната или професионалната определба на покојникот. Од друга страна, ритуалот на погребување укажува на сфаќањето за гробот како место за привремен престој на починатиот, кое служи за одржување контакт помеѓу живите и мртвите и појдовна точка на патот до царството на мртвите. Таквото сфаќање е во духот на римската фунерарна практика што е доказ за високиот степен на романизација на населението од римска колонија Скупи. Присуството на светилки во речиси секој гроб од некрополите во Скупи, кои на покојниот требало

1983/1984, 50, Т II/4а-b = Јакимовски А., 2012, 158, кат. бр. 292); На една светилка од Исар Марвинци е зачуван дел од печат: *CIV.A...*, што упатува на работилницата на *Caius Iunius Alexius* (Јакимовски 2012, 166, кат. бр. 321).

⁵³ Микулчиќ И., 1979, 246; Јованова Л. - Михаилова Д., 1999, 204-205; Јованова Л., 2002, 197-199; Јованова Л., 2015, 27-29; Јованова Л., 2016, 58-61.

⁵⁴ Антрополошката анализа на остеолошките остатоци од гробовите од Југоисточната некропола на Скупи е направена од м-р Мимица Велова-Граоркоска, на која и благодарам за отстапените податоци.

да му го осветлат патот во подземниот свет, се објаснува како еден од белезите на типично римско погребување. Символичното значење во култот кон мртвиот се потврдува и при употребата на светилките од типот провинција Африка. Така, кај неколку светилки од оваа колекција (кат. бр. 6, 8, 9, 12, 16) се забележуваат незначителни траги на горење што сугерира еднократно користење при церемонијата на погребување, додека кај повеќето од нив (кат. бр. 1-5, 7, 10-11, 13-15) нема траги на употреба, што упатува дека биле набавени за потребите на погребот.⁵⁵

Од друга страна, симболиката на иконографијата на светилките најчесто се поврзува со припадноста, афинитетите и определбите (етнички, религиозни, професионални, политички) на самиот покојник, семејството или зедницата која го организира погребот. Оттука, покрај индивидуалните (утилитарни, култни и фунерарни) аспекти, сметаме дека причините за присуството на светилките со персонификација на провинцијата Африка во гробовите од Скупи, треба да се бараат во поширок историско-политички, општествено-економски и социолошки контекст. Во оваа насока индикативно е присуството на припадници од легијата III Август во Скупи.⁵⁶ Легијата III Август од времето на Август била стационарирана во провинцијата *Africa Proconsularis*, при што седиштето се менувало, почнувајќи од *Ammaedara*, потоа *Theveste* и на крај *Lambaesis*, каде што ќе остане речиси до крајот на III век.⁵⁷ Престојот на воени единици од легијата III Август во Скупи се поврзува со геостратешката позиција на градот, улогата на главна заднинска и логистичка база за времено сместување на војската, како и функцијата на комуникациска трансверзала за транспорт и снабдување на главнината од војската стационарирана на Дунавскиот лимес во текот на Дакиските војни на Домицијан (85-89 година), а веројатно и подоцна на Трајан (101-102, 105-106 година).⁵⁸ Се претпоставува дека одредите од легијата III Август главно биле ангажирани при надзор и изведба на градежните работи поврзани со потребите на војската (*opera militaria*), како и подобрување на патната инфраструктура во провинцијата Горна Мезија, чија цел била безбеден и брз транспорт на воени

сили и стоки до Дунавскиот лимес. Притоа не треба да се исклучи дека овие одреди учествувале и во изведбата на одредени градежни работи во колонијата Скупи, за време на нивниот престој.⁵⁹ Спомнатите епиграфски сведоштва потврдуваат дека припадници од легијата III Август останале да живеат во Скупи или околината, но дека истовремено се случувал и обратен процес на регрутација на лица од регионот на Балканот во легијата.⁶⁰ Треба да се смета дека воените единици кои престојувале во Скупи и околината биле придружени со припадници од трговскиот и занетчискиот слој, кои имале значајна улога во процесот на романизација на домородното население. Оттука, не треба да изненадува импортоот на прехранбени продукти и други разновидни стоки, меѓу кои пред се грнчарски производи од северноафриканската провинција *Africa Proconsularis*. Иако овие продукти биле според вкусот и естетиката на доселениците од тие краишта, тие во голема мера биле прифатени и од припадниците на локалната заедница и придонесувале за побрзо приспособување кон новиот начин на живот. Оттука произлегува дека светилките со претстави од типот провинција Африка треба да се поврзат со одредени категории жители на Скупи: дојденци од регионот на Северна Африка (припадници на војската, трговци, занетчици) за кои светилките со претстава од типот провинција Африка биле супститут за местото на потекло, живеење или миграција; добро романизирани локални жители со повисок социјален статус и економска моќ кои можеле да си дозволат набавка на скапи увозни продукти преку чија иконографија сакале да изразат лојалност кон империјалните политики и тенденции актуелни во периодот од раниот II до раниот III век.

Завршни согледувања

На прв поглед изненадува присуството на светилки од типот провинција Африка во Скупи, произведени во северноафриканските (Туниските?) грнчарски работилници, но погоре направените анализи упатуваат дека нивната појава не е толку необична и пред се треба да се поврзе со статусот и улогата на Скупи во рамките на историско-политичките случувања на Балканот во периодот од доцниот I до раниот III век. Имено, Скупи како космополитски град со статус на ветеранска колонија, хетерогена демографско – со-

⁵⁵ Podvin J.L., 2004, 374-375; Црнобрња А., 2006, 65.

⁵⁶ IMS VI, 29, споменикот е посветен на висок воен функционер од легијата III Август (*M. Insteius Valens primipilus praefectus legionis III Augustae*).

⁵⁷ Ritterling E., 1924/25, RE XII (s.v. Legio) 1493-1505; Le Bohec Y., 1989, 335-489.

⁵⁸ IMS VI, 29; Le Bohec Y., 1989, 132, 149; Dušanić S., 1983, 13-21; Dušanić S., 1996, 41-51.

⁵⁹ Dušanić S., 1996, 45-49.

⁶⁰ Papazoglou F., 1979, 344, note 182; Dušanić S., 1996, 45-49, notes 36, 44-46, 50, 53-58.

цијална слика, мноштво доселеници од различни краеве на Империјата, особено припадници на војската, поволна геостратешка положба, како и развиени комуникациски и трговски врски, претставувал идеална подлога за брзо прифаќање на актуелните државни политики и тенденции. Оттука не изненадува потребата и мотивираноста на жителите на Скупи на различни начини да манифестираат лојалност кон Империјата преку прифаќање на новите империјални политики и трендови. Во таа сфера на интерес припаѓа и програмата, креирана од Хадријан и интензивно спроведувана до времето на Септимиј Север, за пропагирање на провинциите преку нивните персонификации, кои биле претставувани во различни медиуми. Светилките, слично како монетите и

скапоцените камења (геми и камеи) припаѓале на групата предмети кои биле масовно користени во рамките на државната пропаганда како наједноставен начин за ширење на успешните империјални политики за запознавање на населението со природните ресурси и богатствата на сите провинции преку нивните персонификации. Отука појавата и присуството на светилки со претстави од типот провинција Африка во Скупи не треба да се посматра само како индивидуален чин за задоволување на утилитарните, култните или фунерарните потреби на поединци, туку повеќе како израз на случувањата од поширок историско-политички, општествено-социјален и економско-трговски контекст во периодот од раниот II до раниот III век.

КАТАЛОГ НА СВЕТИЛКИТЕ

Паралели според типот: Loeschcke VIII/L1=Broneer XXV=Bussière D II/1=Deneauve VII/A
Паралели според типот и иконографијата: Deneauve J., 1969, type VII/A, cat. No. 727-728/Pl. LXIX, 908/LXXXIII; Bussière D., 2000, 16, 2096, 2098; Јованова Л., 2017, 190-193, Т. VI/47-48.

Датирање: 120-180/200 година.

Импорт од провинцијата *Africa Proconsularis* (Тунис?): кат. бр. 1-11.

Локални работилници (*Scupi?*): кат. бр. 12-16.

сл. 1

сл. 2

1. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 1501. (Сл. 1)

Кремација од типот јама со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Светложолта глина со тенок кафеав премаз; дол. 9 cm; шир. 7 cm; вис. 2,5 cm.

Рамно дно со сигнатура: (I)VNIALEXI

Музеј на град Скопје: вл. бр. 22324/A; тер. инв. 5007.

2. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 2229. (Сл. 2)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Темножолта (окер) глина со портокалов премаз; дол. 10,5 cm; шир. 7 cm; вис. 2.7 cm.

Рамно дно со сигнатура: IVNIALEXI

Музеј на град Скопје: вл. вл. бр. 30301/A; тер. инв. 8366.

сл. 3

сл. 4

3. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3128. (Сл. 3)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Светложолта глина со тенок кафеав премаз; дол. 11 cm; шир. 7 cm; вис. 2 cm.

Рамно дно со сигнатура: (I)VNIALEXI

Музеј на град Скопје: вл. бр. 35615/A; тер. инв. 12071.

4. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3419. (Сл. 4)

Кремација од типот јама со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Портокалова глина со кафеаво-портокалов премаз; дол. 9 cm; шир. 7 cm; вис. 2,5 cm.

Рамно дно со сигнатура: IVNIALEXI

Музеј на град Скопје: вл. бр. 55304/A; тер. инв. 12734.

сл. 5

сл. 6

5. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3594. (Сл. 5)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Жолто-портокалова глина со портокалов премаз; дол. 9,5 cm; шир. 6,5 cm; вис. 2,7 cm.

Рамно дно со сигнатура: *IVNIALE(XI)*

Музеј на град Скопје: вл. бр. 32604/A; тер. инв. 10740.

6. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3837. (Сл. 6)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Портокалова глина со темнопортокалов премаз; дол. 10 cm; шир. 7 cm; вис. 2,5 cm.

Рамно дно со сигнатура: *CIVNALE*

Музеј на град Скопје: вл. бр. 35191; тер. инв. 11647.

сл. 7

сл. 8

7. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 4356. (Сл. 7)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Жолта глина со темножолт (окер) премаз; дол. 9,5 cm; шир. 7,2 cm; вис. 2,7 cm.

Рамно дно со сигнатура: *IVNIDRACO*

Музеј на град Скопје: вл. бр. 58008/A; тер. инв. 13429.

8. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 4174. (Сл. 8)

Кремација од типот јама со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Темножолта глина со кафеаво-портокалов премаз; дол. 10,5 cm; шир. 7 cm; вис. 2,7 cm.

Рамно дно со нејасна сигнатура: (...)DRA(...).

Музеј на град Скопје: вл. бр. 56560/A; тер. инв. 16709.

сл. 9

сл. 10

9. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3914. (Сл. 9)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Портокалова глина со кафено-портокалов премаз; дол. 10,5 cm; шир.7,5 cm; вис. 2,7 cm.

Рамно дно со сигнатура: *NOVIVS*

Музеј на град Скопје: вл. бр. 35303/A; тер. инв. 11759.

10. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3413. (Сл. 10)

Кремација од типот јама со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Окер глина со кафено-портокалов премаз; дол.10,8 cm; шир.7,5 cm; вис. 2,7 cm.

Рамно дно со нечитлива сигнатура.

Музеј на град Скопје: вл. бр. 55309; тер. инв. 12739.

сл. 11

сл. 12

11. Скупи – Театар, прв циркуларен ходник, от. 13. (Сл. 11)

Светлопортокалова глина со кафеаво-портокалов премаз; преч. на дискот 7,1cm.

Дното недостига

Музеј на град Скопје: вл. бр. 84539/A; тер. инв: 651/15.

12. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3300. (Сл. 12)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Темножолта глина со кафеаво-портокалов премаз; дол. 9,5 cm; шир. 6,7 cm; вис. 3 cm.

Дното недостига

Музеј на град Скопје: вл. бр. 35971/A; тер. инв. 12427.

сл. 13

13. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 3267. (Сл. 13)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Темножолта (окер) глина со кафеав премаз; дол. 9 см; шир. 6,5 см; вис. 3 см.

Рамно дно без сигнатура.

Музеј на град Скопје: вл. бр. 36208/А; тер. инв. 12664.

14. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 2263. (Сл. 14)

Кремација, јама од етажен тип со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Жолто-портокалова глина со светло кафеав премаз; дол. 8 см; шир. 7 см; вис. 3 см.

Рамно дно со нечитлива сигнатура.

Музеј на град Скопје: вл. бр. 30343/А; тер. инв. 8408.

сл. 14

сл. 15

15. Скупи - Југоисточна некропола, гроб 4004. (Сл. 15)

Кремација од типот јама со запечени сидови; пол и старост не се утврдени.

Портокалова глина со темнопортокалов премаз; дол. 9,5 см; шир. 7 см; вис. 3 см.

Рамно дно без сигнатура.

Музеј на град Скопје: вл. бр. 36304/А; тер. инв. 14059.

16. Скупи - Театар, прв циркуларен ходник, от. 12. (Сл. 16)

Светлопортокалова глина со црвено-портокалов премаз; дол. 10,3 см, шир. 6, вис. 2,7.

Рамно дно без сигнатура.

Музеј на град Скопје: вл. бр. 84342/А; тер. инв. 454/15.

сл. 16

ЛИТЕРАТУРА

КРАТЕНКИ

- ANRW** = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, (Temporini H., Haase W. eds.), Berlin - New York 1972 -
- RIC II:** Mattingly, H. and Sydenham, E. A., 1926, The Roman Imperial Coinage Volume II, Vespasian to Hadrian, Spink, London 1926.
- RIC III:** Mattingly, H. and Sydenham, E. A., 1930, The Roman Imperial Coinage Volume III, Antoninus Pius to Commodus, Spink, London 1930.
- RIC IV/1:** Mattingly H. and Sydenham E. A., 1936, The Roman Imperial Coinage Volume IV Part I, Pertinax to Geta, Spink, London.
- RIC VI:** Sutherland, C. H. V., 1967, The Roman Imperial Coinage Volume VI, From Diocletian's reform (AD 294) to the death of Maximinus (AD 313), Spink, London.
- RE** = Pauly A., Wissova G., Kroll W., Witte K., Mittelhaus K., Ziegler K. (eds), Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung (1894-1980 sqq), Stuttgart: J. B. Metzler.
- IMS VI** = Dragojević-Josifovska B., 1982, Inscriptions de la Mesie Superieure, VI. Scupi et la region de Kumanovo, Beograd.

АНТИЧКИ ИЗВОРИ

- Pliny NH** = Pliny the Elder, Naturalis History (Trans. by: H. Rackam, D. E. Eicholz, W. H. S. Jones, in 10 vols.), Wilhelm Heinemann LTD, Cambridge-Massachusetts, 1961-1968.
- Plin. Minor. Epist.** = Pliny Minoris Epistulae, The Letters of the younger Pliny (Trans. by Radice B.), Harmondsworth, Eng.: Penguin Books, London 1969.
- Tacitus, Annales** = Tacitus, The Annals of Imperial Rome (trans. by Grant M.), Penguin Books, London 1956 (rev. ed. 1985).

СОВРЕМЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Bonnet J., 1988,** Lampes céramiques signées: définition critique d'ateliers du Haut Empire, Documents d'archéologie française no 13, Paris.
- Bronner O., 1930,** Corinth IV, Part II, (Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens), Cambridge, Mass. - Harvard.
- Bussière J., 2000,** Lampes antiques d'Algérie I, Monographies instrumentum 16 (Éditions monique mergoil 16), Montagnac.
- Carton L., 1916,** Les Fabriques de Lampes dans l'Ancienne Afrique, Extrait du Bulletin de la Société de Géographie et d'Archéologie de la province d'Oran, Tome XXXVI - Fascicule CXLIV Oran.
- Црнобрња А., 2006.** Култна намена римских жижака у Горњој Мезији, Београд.
- Deneauve J., 1969,** Lampes de Carthage, Paris.
- Djuric S., 1995,** Ancient Lamps from the Mediterranean, The Anawati Collection, cat. I, Toronto.
- Dušanić S., 1983,** Moesia and Pannonia in Domitian's Last War on the Danube, *Živa Antika* 33, Skopje, 13-21.
- Dušanić S., 1996,** The frontier and the hinterland: The role of Scupi in Domitian's wars on the Danube (Petrović P. (ed.), Roman Limes of the Middle and Lower Danube, Belgrade, 41-51.
- Goldman H. - Jones F. F., 1950,** The Lamps, in: Excavations at Gözli Kule, Tarsus vol. I (Goldman H. ed.), The Hellenistic and Roman Periods, Princeton, 84-134.
- Hamdoune C., 2008,** La dea Africa et le culte imperial, in: Lieux de cultes : aires votives, temples, églises, mosquées. IXe Colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord antique et médiévale (Tripoli, 19-25 février 2005), Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 151-161.
- Ivanyi D., 1935,** Die pannonischen Lampen, Dissertationes pannonicae 2/2, Budapest.

- Јакимовски А., 2012**, Антички светилки од Република Македонија, Скопје.
- Jovanova L., 2002**, Colonia Flavia Scupinorum - Western necropolis grave forms and rituals, *Histria Antiqua* vol. 8, Pula, 193-207.
- Јованова Л., 2015**, Скупи - некрополи, Стории за истакнати личности според епиграфски и археолошки сведоштва, *Inventaria Archaeologica Personarum II*, Скопје.
- Jovanova L., 2016.**, Colonia Flavia Scupinorum – The world of the dead, (The 2nd International Symposium of Archaeology funerary customs: MORTUI VIVOS DOCENT, held in November 2011 in Strumica), *Acta Musei Tiberiopolitani I*, Strumica, 54-74.
- Јованова Л., 2017**, Скупи - Театар, Приказ на дел од материјалната култура од римскиот империјален период (истражувања 2013-2016 година), (Јакимовски А. ур.), Скупи-Римски театар/Roman Theatre Scupi, Скопје, 159-244.
- Јованова Л., 2019**, Светилки од Скупи со претстави на египетски божества и „Персонификација на Африка“, Африка во Македонија (каталог за изложба), Скопје, 31-35.
- Јованова Л. - Михаилова Д., 1999**, Скупи-Источна некропола 1994, *Maced. Acta Archaeol.* 15, Скопје, 203-250.
- Јованова Л. - Ончевска Тодоровска М., 2018**, Скупи, сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма - базилика со атриум, Скопје.
- Juhász L., 2014a**, A római provinciaperszonifikációk ikonográfiája és szerepe a császárkori propagandájában, *Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.* <https://doi.org/10.15476/elte.2014.036> (01.08.2020).
- Juhász L., 2014b**, The personification of Africa on a bone disk from Brigetio and the Carthaginian coins, *Folia Archaeologica LVI, Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest*, 103-107.
- Кузманов Г., 1992**, Антични лампи, колекција на национални археологически музеј, Софија.
- Le Bohec Y., 1989**, La Troisième Légion Auguste, *Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Études d'antiquités africaines)*, Paris.
- Le Glay M., 1964**, La Déesse Afrique à Timgad, (Renard M. and Schilling R. edd.), *Hommages à Jean Bayet*, Brussels 374-382.
- Le Glay M., 1966**, Encore la déa Africa, (Chevallier R. ed.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol 3*, Paris, 1233-1239.
- Le Glay, M., 1991**, Un centre de syncrétisme en Afrique: Thamugadi de Numidie (Mastino A. ed.), *L'Africa romana, Atti dell' VIII. Convegno di studio*, Cagliari, 14-16 dicembre 1990, 8, Sassari, 67-78.
- Le Glay M., 2006**, Le paganisme en Numidie et dans les Maurétanies sous l'Empire romain: état des recherches entre 1954 et 1990, in: *Antiquités africaines*, 42, CNRS Éditions, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence, 57-86.
- Loeschke S., 1919**, Lampen aus Vindonisa, Zürich.
- Lund J., 2012**, A North African lamp showing a woman with a transport amphora Le Luminaire antique, *Lychnological Acts 3, Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA, Université d'Heidelberg*, 21-26.IX.2009, *Monographies Instrumentum 44*, Editions Monique Mergoïl, Montagnac, 229-236.
- Манева Е., 1983/1984**, Светилки од музејската збирка во Хераклеја, *Зборник на трудови 4-5*, Битола, 47-63.
- Maritz J. A., 2000**, 'The Classical Image of Africa: The Evidence from Claudian', *Acta Classica 63* (2000), *Classical Association of South Africa*, 81-99.
- Maritz, J. A. 2001**, The Image of Africa: The Evidence of the Coinage. *Acta Classica XLIV, Classical Association of South Africa*, 105–125.
- Maritz J. A. 2002**, From Pompey to Plymouth: The Personification of Africa in the Art of Europe, *Scholia: Studies in Classical Antiquity 11/2002*, New Zeland / South Africa, 65–79.
- Mariz J. A., 2006**, Dea Africa: Examining the evidence, *Scholia, Studies in Classical Antiquity 15/2006*, New Zeland / South Africa, 102-121.
- Menzel H., 1969**, Antike Lampen im Römisch - Germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Mainz.
- Микулчиќ И., 1975**, Римски луцерни од Скупи, *Годишен Зборник на Филозофскиот факултет во Скопје кн. 27*, Скопје, 127-151.
- Микулчиќ И., 1979**, Неилрски елементи меѓу скупским налазима на прелазу из предримског у римско доба, *Сахрањивање код Илира*, *Научни скуп САНУ књ. VIII*, Београд, 245-258.
- Papazoglou F., 1979**, Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, *Temporini H. and Haase W. (ed.), ANRW II 7.1, 1*, 302-369.
- Perlzweig J., 1961**, Lamps of the Roman Period, *The Athenian Agora, vol. VII*, Princeton.
- Podvin J. L., 2004**, Les lampes isiaques hors d'Égypte, in: *Isis en Occident, Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III* (16-17 mai 2002), (Bricault L. ed.) *Religions in the*

Graeco-Roman world, (Versnel H. S. and R. van den Broek eds.), vol. 151, Brill Leiden-Boston, 2004, 357-376.

Rivet L., 2003, Lamps antiques du golfe de Fos, Collections du Musée d'Istres et du Service du Patrimoine de Fos-sur-Mer, Édisud, Aix-en-Provence.

Salcedo F., 1996, Africa. Iconografía de una provincia romana, Bibliotheca Italica 21. Roma.

Szentléleky T., 1969, Ancient Lamps, Amsterdam.

Трейстер М.Ю., 2018, Персонификация Африки на атташах ручек амфоры из Нижнего Подонья (о римских бронзовых амфорах в Сарматии), История, Проблемы истории, филологии, культуры 3 (61), Магнитогорск, 10-29.

Vikić Belančić B., 1971, Antičke svetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, I deo, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, sv. V, Zagreb, 97-182.

ROMAN LAMPS FROM SCUPI WITH THE PERSONIFICATION OF THE PROVINCE OF AFRICA

Summary

The paper presents a group of sixteen clay lamps from the archeological site of *Scupi* with a identical relief discus decoration in form of a frontally placed female portrait with a elephant scalp helmet/head-dress (*exuviae elephantis*) with tusks in the position of horns and a centrally placed trunk, which is identified as a personification of the Roman province of Africa.

The elephant scalp headdress (*exuviae elephantis*) in the fine arts appears in the Hellenistic period, and the development and use of this symbol/attribute lasted until the Late Antique period. The text follows the origin and the process of creating the standardized iconographic image of the personification of the Roman province of Africa, whose representations are found in various media (coins, sculptures, terracotta's, frescoes, mosaics, gems, cameos, lamps, toreutics products, metal decorative items, etc.) throughout the Empire from the late 1st century BC to the Late Antique period.

Different opinions regarding the identification of this kind of representations are presented. Before all, the most dominant view, that such images should be recognized as personifications of the Roman province of Africa, versus the tendency to interpret them as illustrations of a local Roman deity "Goddess Africa/*Dea Africa*" or "Genius of Africa/*Genius terrae Africae*" as a synonymous of *Dea Africa*.

A typological classification of the lamps of this collection was made, and according to it was determined that all of them belong to the same type of circular lamps with the short rounded nozzle separated from the discus by a straight horizontal line (*Loeschche VIII/LI = Broneer XXV = Bussière DII/I = Deneauve VII*). Oil lamps of this type are among the most numerous ones found in *Scupi*, but also in contemporary Macedonia in the period from the late 1st to the 3rd centuries AD. Most of the lamps in the group (cat. No. 1-11) according to features, quality

and workshop signature on the bottom of the lamps, were produced in the North African workshops, more precisely in the area of Tunisia, in the period from 120 to 180/200 AD. Six of them are products of the *Caius Iunius Alexius* workshop (cat. No. 1-6), two of the *Caius Iunius Draco* workshop (cat. No. 7-8), and one of the *Marcus Novius Iustus* workshop (cat. No. 9). The North African lamps were imported or brought to *Scupi*, while the rest (cat. No. 12-16) are probably copies produced in local, *Scupi's* workshops or in some other, nearby provincial center.

In addition to the origin, in the paper we analysis the reasons for the presence of the lamps with representations of the personification of Africa in *Scupi*. Only two of the lamps (cat. No. 11 and 16) originate from the area of the city territory, namely the Theater in *Scupi*, while the other 14 lamps (cat. No. 1-10 and 12-15) are discovered in the graves of the Southeastern city necropolis. Therefore, in the text more attention is paid to the significance and the role of lamps of this type in funeral rites.

The burial manner (cremation), grave gifts and the osteological remains do not allow determination of the gender, the age or the origin of the deceased. Therefore, the presence of lamps with personification of Africa in the graves of *Scupi* is considered in a wider historical, political, societal, economic and social context. Hence, we believe that the appearance of this type of lamps in *Scupi* is associated with certain categories of inhabitants: settlers from the North African region (members of the military, traders, craftsmen) for whom lamps with personification of Africa were a substitute for the homeland, or the region from which they migrated; well-Romanized locals with higher social status and economic power who could afford to purchase expensive imported products through whose iconography they also expressed loyalty to the imperial policies current in the period from the early 2nd to the early 3rd centuries.